PALEO-KTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 2001

13

RuG

Auteursrechten voorbehouden
Copyright 2002, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen
Druk- en bindwerk: Facilitair Bedrijf R*u*G
Omslag: Hunbed D31 bij Emmen (aquarel van Jan Wiegers, 1918).
Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen
mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien
Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-1732-9

PALEO-AKTUEEL

13

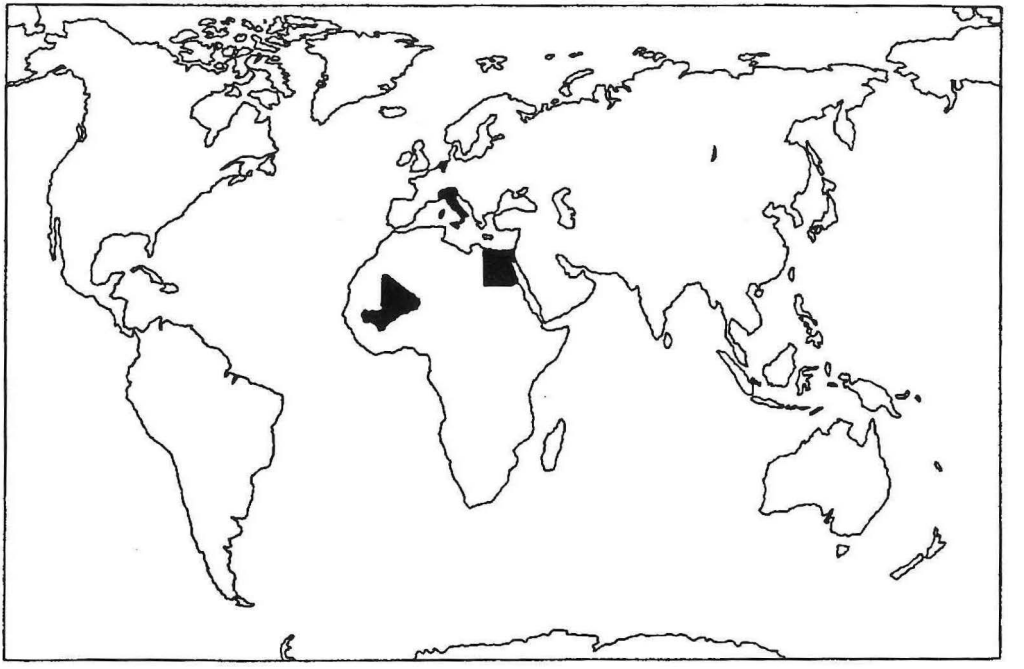
redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos
Dick Stapert

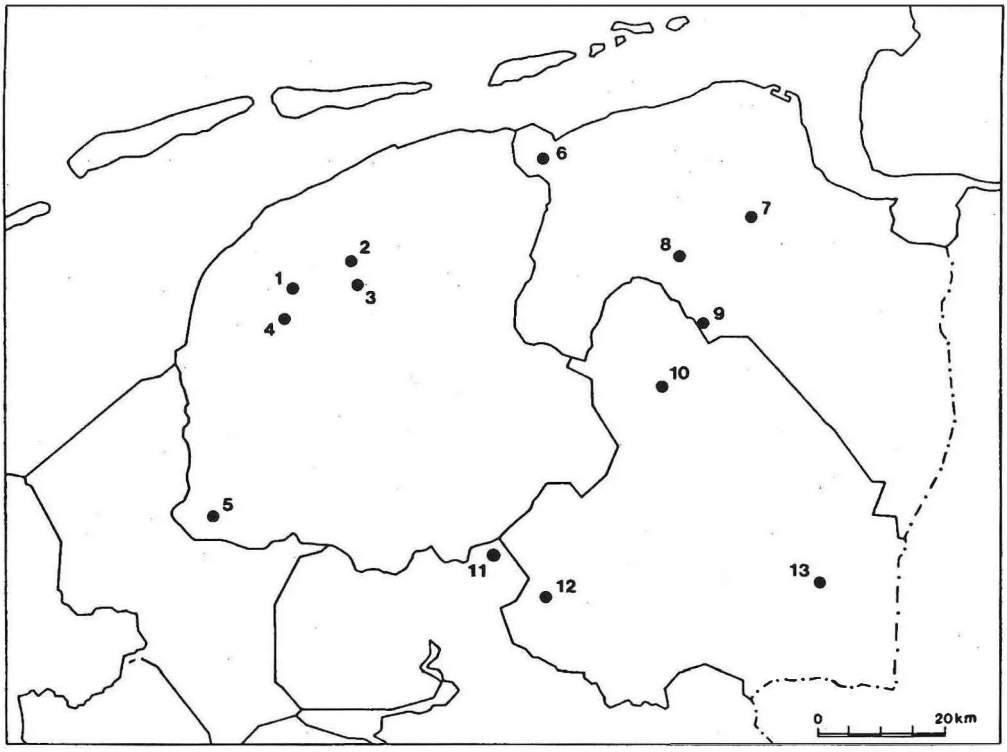
Groninger Instituut voor Archeologie

Groningen, 2002

In deze aflevering: Egypte, Italië, Mali, Nederland.

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Dronrijp; 2. Jelsum; 3. Leeuwarden; 4. Winsum (Fr.); 5. Hemelum; 6. Vierhuizen; 7. Wittewierum; 8. Groningen; 9. Glimmen; 10. Zeijen; 11. Eeserveld; 12. Havelte; 13. Emmen.

INHOUD

VOORWOORD

H.T. WATERBOLK 9
Van Giffen en De Ploeg 1918-1922

D. STAPERT & L. JOHANSEN 15
Een halve vuistbijl van Hemelum in Gaasterland (Fr.)

D. STAPERT 19
Een geïsoleerde Levallois-afslag van het Eeserveld (Ov.)

V. ROTS, D. STAPERT & L. JOHANSEN 24
De Cheddar- en Creswell-spitsen van Zeijen (Dr.): 'projectielen' of messen?

J.N. LANTING, M.J.L.Th. NIEKUS & D. STAPERT 30
Dateringen aan gecremeerd bot uit het Paleolithicum en vroeg-Mesolithicum:
een overzicht van de stand van zaken

M.J.L.Th. NIEKUS & H.R. REINDERS 37
Vuursteenvindplaatsen; sporen van jager-verzamelaars en vroege landbouwers in het
Noord-Nederlandse landschap

M.J.L.Th. NIEKUS 41
Een mogelijke primaire vuursteenbewerkingsplaats uit Emmen (Dr.)

F.T.S. BROUNEN & M.J.L.Th. NIEKUS 49
Een 'exotische' vuurstenen bijl uit Glimmen (Gr.)

M.P. VAN LEUSEN & H. FEIKEN 53
Kapen op de kust. Aanvullend en voorbereidend veldwerk in de Pontijnse regio,
juli/augustus 2001

O.H. HARSEMA 59
De valkuilen van de verbeelding

P.A.J. ATTEMA, A.J. NIJBOER & M. ROOKE 65
'Piccarreta 13', een late bronstijdnederzetting op de kust van Zuid-Latium (Italië)

H.A. GROENENDIJK & P. VOS 70
Vroege ijzertijdbewoning langs de Hunze bij Vierhuizen, gem. De Marne (Gr.)

S.C. ELEVELT 74
De *dolia* van Francavilla Marittima, Zuid-Italië

T.B. VOLKERS 78
De *terra sigillata* uit de terp Bruggeburen bij Winsum (Fr.)

G.J. DE ROLLER 84
Een inheems-Romeins houten karndeksel uit de Bullepolder, gemeente Leeuwarden (Fr.)

J. HIELKEMA 87
Een Romeinse spiegel uit een nieuw ontdekte terp in Dronrijp (Fr.)

M.C. GALESTIN 90
Romeinse *lunulae* of kleppermannetjes?

F. VREDE 94
Archeobotanisch onderzoek in 'De Hunze', gemeente Groningen (Gr.)

L. SIKKING & R.J.T. CAPPERS 100
Eten in de woestijn: voedsel voor mens en dier op doortocht in de Westelijke woestijn van Egypte

P.J. BAAK 107
Leembouwarchitectuur in de binnendelta van de Niger, Mali

T. LOOIJENGA 113
Twee recente runenvondsten uit Nederland – met wellicht een Frankische connectie

A. BAKKER 117
Een middeleeuwse schoen uit Bruggeburen, Winsum (Fr.)

M.J.M. DE WIT 121
Archeologisch onderzoek in de kerk van Wittewierum, gemeente Ten Boer (Gr.)

VOORWOORD

Paleo-aktueel 13 wijkt, het zal U misschien opvallen, enigszins af van vele eerdere nummers. Daarin was immers altijd volop ruimte voor veldwerkverslagen uit het (Noord-)Nederlandse boerenland. Dit jaar valt daar alleen, met enige goede wil, het onderzoek in de kerk van Wittewierum toe te rekenen. De reden ligt niet in bezuinigingen of accentverschuivingen: 2001 was het jaar van de mond- en klauwzeercrisis, die ook voor het archeologische veldwerk zijn consequenties had.

Veel berichten dus over nieuwe zaken waar bij de uitwerking op gestoten werd, en veel berichten, wel degelijk over veldwerk, uit niet-getroffen gebieden. Het GIA en zijn erflaters hebben immers een lange traditie in buitenlands onderzoek. Veel andere landen werden terloops genoemd, maar in de eerste dertien afleveringen van *Paleo-aktueel* trof U zo, vaak meerdere malen, Albanië, België, Duitsland, Egypte, Griekenland, Groenland, Ierland, Indonesië, Irak, Israël, Italië, Libanon, Mali, Noorwegen (met Spitsbergen), Portugal, Rusland, Spanje, Tunesië en Turkije.

Noord-Nederlands veldwerk zal in *Paleo-aktueel* 14 weer beter vertegenwoordigd zijn: wij verwachten onder andere bijdragen over Borger in Drenthe, en Jardinga, Joure en Dokkum in Friesland. Met de bijdrage over de opgravingen in Dokkum schaart ook het Archeologisch Dienstencentrum te Bunschoten zich onder diegenen die van mening zijn dat Paleo-aktueel niet alleen een impressie geeft van een deel van de activiteiten van het GIA, maar dat het ook een belangrijke rol speelt als medium voor de Noord-Nederlandse archeologie in het algemeen.

In dit voorwoord speelde Noord-Nederland een grote rol; dat wordt deels gecompenseerd door de inhoud van deze aflevering. Zo is het verheugend een verslag te zien van een reislustige student.

De redactie hoopt dat in *Paleo-aktueel* 14 alle windstreken weer volop vertegenwoordigd zullen zijn.

De redactie

EEN 'EXOTISCHE' VUURSTENEN BIJL UIT GLIMMEN (GR.)

Fred T.S. Brounen[1] en Marcel J.L.Th. Niekus[1]

Sinds het midden van de jaren '80 wordt op initiatief van Jaap Beuker (Drents Museum, Assen) onderzoek gedaan naar het voorkomen in Noord-Nederland van prehistorische artefacten die zijn vervaardigd van 'exotische' typen vuursteen.[2] Begrijpelijkerwijs ligt de nadruk daarbij op vondsten uit Drenthe, of vormt de museale collectie het vertrekpunt voor een wijdere verkenning. De eerste artikelen in het kader van dit project betroffen 'import'-stukken van de inmiddels welbekende rode Helgoland-vuursteen en een bijl die werd geproduceerd op de Duitse Lousberg (Beuker, 1986a; 1986b). Andere lithische grondstoftypen die meer of minder uitgebreid aan bod kwamen, zijn Rijckholt (Beuker, 1988a), Grand-Pressigny (Beuker, 1988b), een tweede type Helgoland (Beuker, 1994) en recentelijk Frans Tertiair vuursteen (Drenth & Beuker, 2000).

Het laatstgenoemde artikel besluiten de auteurs met de vraag: "*Wie weet welk type vuursteen volgt*?". Lang wachten was het niet. Het antwoord diende zich aan in het voorjaar van 2001, toen de tweede auteur een duidelijk 'regio-vreemde', gepolijste vuurstenen bijl onder ogen kreeg. Het artefact werd in 1998 gevonden door J. Damefiel (Haren), tijdens een wandeling langs de Drentsche Aa. De vindplaats ligt in de Glimmermade, ten westen van Glimmen, op slechts enkele honderden meters van de provinciegrens die Groningen scheidt van Drenthe. Over de archeologische context is helaas niets bekend. Hoogstens zou men de directe nabijheid van open water als mogelijk betekenisvol gegeven kunnen zien. Dankzij bemiddeling door B.J. ten Kate (Nieuw-Annerveen) kon de vondst aan een nader onderzoek worden onderworpen.[3]

Beschrijving

Het betreft een in vooraanzicht ruwweg trapeziumvormige bijl van bescheiden afmetingen (maximaal 84x43x20 mm; gewicht 83,8 gr), met een brede, zwak gebogen top en een spitsovale doorsnede. De zijden werden slechts licht geslepen en alleen nabij de snede enigszins afgevlakt. Op de beide vlakke kanten heeft het slijpproces geleid tot het ontstaan van facetten, maar het werd niet ver genoeg doorgevoerd om alle afslagnegatieven uit te wissen. Het resultaat van de bewerking is een klein hakwerktuig, dat in de wandeling als 'West-Europees' of 'zuidelijk' wordt aangeduid (fig. 1). Meer specifiek kan het worden beschouwd als een *dünnnackiges Flint-Ovalbeil*. De bijl moet gedateerd worden in de periode midden-/laat-Neolithicum.

Hoewel de herkomst van het gesteente zeker aansluit bij de voornoemde regionale typering, laat het artefact zich naar de precieze aard van de grondstof niet probleemloos inpassen. De textuur van het materiaal ligt bijvoorbeeld tussen die van Rijckholt- en Valkenburg-vuursteen in. Bij enige vergroting worden oplossingsholtes in de matrix zichtbaar van overwegend naaldvormige fossieltjes. Ook de tekening lijkt weinig indicatief: de ene vlakke kant geeft de indruk van vrijwel egale grijsheid, de keerzijde daarentegen oogt gemarmerd. Wat vooral opvalt, is het tweekleurige karakter van het stuk (fig. 2). Het van oorsprong grijze vuursteen is geïnfiltreerd door ijzeroxiden en ten dele geelbruin geworden.[4] Deze verbruining drong niet door tot de kern van de knol, maar voltrok zich langs een scherp begrensde, rechte scheidslijn. De strikte zonering maakt het aannemelijk dat de grondstof niet verzameld werd uit fluviatiele afzettingen en evenmin post-depositioneel 'een beetje bijbruinde'.[5] Eerder zal men een knol hebben gewonnen uit de kalksteen waar hij ingebed, geleidelijk en langs een strakke lijn van kleur veranderde. Hier dringt zich meteen een vergelijking met Lousberg-vuursteen op. Die gaat

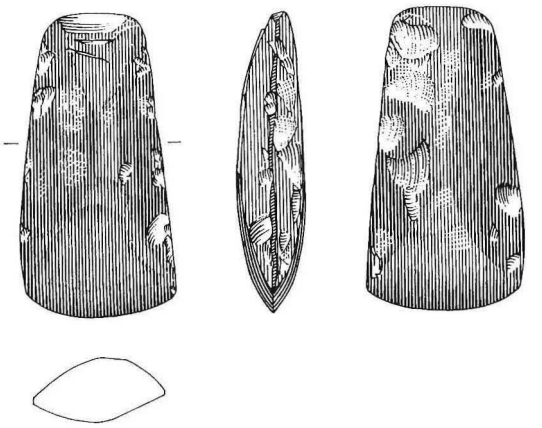

Fig. 1. Dünnnackiges Flint-Ovalbeil *uit Glimmen schaal 1:2 (tek. J.M. Smit).*

echter mank, omdat de intensiteit van het bruin bij het onderhavige artefact veel minder sterk ontwikkeld is. Gelet op hun specifieke kenmerken, komen ook de meeste andere zuidelijke vuursteentypen die als reguliere bron voor bijlproductie gelden (o.a. Rijckholt- en Valkenburg-vuursteen) niet in aanmerking. Een potentiële kandidaat die in dit verband resteert, is een grondstof die sinds zijn introductie in de archeologische literatuur (Franzen, 1986; Arora & Franzen, 1987) relatief weinig aandacht heeft gekregen, namelijk Simpelveld-vuursteen. Tot de karakteristieke aspecten ervan behoort een fijne laminering (fig. 3), die niet in alle gevallen goed zichtbaar is en soms ook gewoon fout wordt geïnterpreteerd. Een bijl die in vooraanzicht het – weliswaar wat rijk uitgevoerde – gevlamde uiterlijk van Rijckholt-vuursteen lijkt te tonen, kan bij nadere beschouwing en op haar zij gedraaid zomaar gestreept blijken te zijn en bovendien afkomstig uit een andere grondstofregio. Die vaststelling gaat wat ons betreft ook op voor de bijl uit Glimmen. Pas op het tweede gezicht vallen in het grijze vlak de fijne lijntjes op, met name bij de snede. Eveneens wordt duidelijk, dat de marmering aan de keerzijde niets anders is dan een door inkleuring opgehaald patroon van een latent aanwezige, zij het ietwat vervloeide gelaagdheid.[6] Met andere woorden: naar het zich laat aanzien, is het artefact vervaardigd van een Simpelveld-vuursteenvariant en is Zuidoost-Limburg het meest waarschijnlijke herkomstgebied. Daarbij kan de aantekening worden gemaakt, dat het stuk niet alleen qua kleurstelling naar Lousberg-vuursteen neigt. Een lithologische verwantschap blijkt ook uit het feit dat ze het aspect van laminering delen; om onder andere die reden wordt Simpelveld-vuursteen in oudere publicaties betiteld als Lousberg-2 (Arora & Franzen, 1987: p. 26). Geologen gaan ervan uit dat de primaire

Fig. 2. De bijl uit Glimmen. De tweekleurigheid van het artefact is duidelijk zichtbaar (foto L. de Jong).

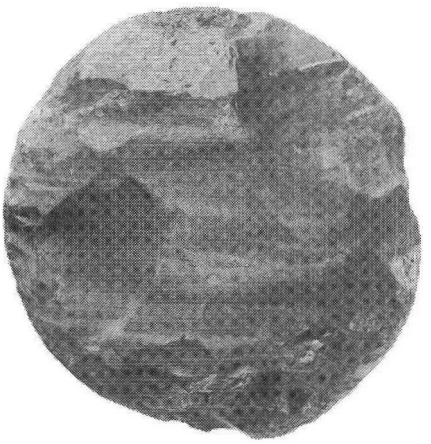

Fig. 3. Klopsteen van Simpelveld-vuursteen met goed zichtbare laminering, verzameld op een neolithische vindplaats in de naamgevende gemeente. Schaal 1:1 (foto J. Pauptit).

geologische context van beide typen een oostelijke faciës van de Kalksteen van Lanaye is (Felder & Felder, 1998: p. 115; Felder, 1998: pp. 172 en 190). Men kan zich afvragen of het bijltje dan niet langs dezelfde transportlijnen in Drenthe terecht is gekomen als de Lousberg-tegenhanger uit Odoorn (Beuker, 1986b).

Eenmaal daar beland, werd het zeker niet als sieraad terzijde gelegd, maar daadwerkelijk gebruikt. Zo is de hoek van de snede stomper dan na een primaire slijpgang mag worden verwacht en waarschijnlijk gewijzigd door aanscherping of het wegslijpen van beschadigingen. Dit zou ook het naar één kant scheef weglopen van het snijdende deel verklaren. Een andere indicatie is een harde schittering die in plekjes over circa 2/3 van de totale lengte voorkomt en afwijkt van de zachtere, door krasjes gebroken glans welke het gevolg is van polijsting. Deze lak ontstond door frictie van de bijlkling met een vatting, die het grootste deel ervan omklemde. Aangezien slechts 2,5 à 3 cm vrij bleef, zal de bijl niet rechtstreeks in een houten, verdikte steel geschacht zijn geweest, maar in een *Zwischenfutter* of manchet. Die 'behuizing' is wellicht tijdelijker van aard geweest dan de bezitter zal hebben gewenst. Ondanks zichtbare tekenen van gebruik en onderhoud, was de levensduur van het werktuig nog lang niet verstreken en is het betwistbaar dat het vanwege gebreken werd afgedankt. Aangezien er ook geen dwingende redenen zijn om te denken aan een of andere vorm van depositie, kan de ongeschonden staat het product zijn van een mogelijk betreurde, maar vooral simpele oorzaak, namelijk verlies.

Rest ons nog om andermaal de vraag van Beuker en Drenth voor te leggen, als aanzet tot de beschrijving van een volgend niet-streekeigen prehistorisch artefact uit Nederlands Noorden: "*Wie weet welk type vuursteen volgt*?".[7]

Summary

Since the middle of the 1980s the prehistoric 'import' in the northern Netherlands of lithic artefacts made of 'exotic' raw materials has been the subject of a research project. Several flint types have by now been identified; the results were published mainly in the Nieuwe Drentse Volksalmanak. *There were two types originating from the isle of Helgoland, as well as artefacts that were produced at the Lousberg outcrop, in the Rijckholt region, at le Grand-Pressigny and in the Paris Basin (Tertiary flint). In the present article we describe a polished axe made of yet another type, the so-called Simpelveld flint. The axe was found near Glimmen in the province of Groningen and so far is the only specimen known from the northern Netherlands. Simpelveld flint, with its characteristic lamination, was quarried in the southeastern part of the Dutch province of Limburg.*

Noten

1. De eerste auteur is verbonden aan de ROB (Amersfoort), de tweede auteur is medewerker van het ARC bv (Groningen) en van het GIA.
2. De inventarisatie omvat ook artefacten van andere 'exotische' gesteenten, zoals kiezelgeoden uit het Wiehengebirge en tefriet uit de Eifel.
3. Wij zijn de vinder dankbaar voor de mogelijkheid om de bijl te kunnen bestuderen. B.J. ten Kate (Nieuw-Annerveen) zijn wij zeer erkentelijk voor de vondstmelding en zijn bemiddeling.
4. Over de vlakke lengte-as gerekend is ongeveer de helft van het bijltje lichtgrijs, de andere helft geel-

bruin.

5. Bij fluviatiel getransporteerd vuursteen verloopt de grens van de secundaire kleur doorgaans grilliger en komen slierten ijzeroxide ook voor in de grijze zone. Soortgelijke kenmerken worden aangetroffen bij eluviaal vuursteen.
6. Eenzelfde verschijnsel treedt bij Simpelveld- vuursteen ook op na patinering en – in meer vergankelijke vorm – bij het nat maken.
7. In Beuker, 1988a, wordt reeds het voorkomen van artefacten vervaardigd van Valkenburg-vuursteen aangestipt. Wellicht een volgende 'exoot' om voor het voetlicht te halen?

Literatuur

Arora, S.K. & J.H.G. Franzen, 1987. Simpelveld vuursteen: een nieuw type vuursteen. *Archeologie in Limburg* 32, pp. 23-27.

Beuker, J.R., 1986a. De import van Helgoland-vuursteen in Drenthe. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 103, pp. 111-135.

Beuker, J.R., 1986b. Tussen Geul en Drentse Aa. Een Lousberg-bijl in Odoorn, gem. Odoorn. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 103, pp. 136-141.

Beuker, J.R., 1988a. Een bijl van Rijckholt-vuursteen te Tweede Exloërmond, gem. Odoorn. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 105, pp. 115-123.

Beuker, J.R., 1988b. Een beitel van Grand-Pressigny-vuursteen uit Anloo. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 105, pp. 124-130.

Beuker, J.R., 1994. Import van noordelijke vuursteen. Enkele voorlopige conclusies met betrekking tot sikkels in Noordwest-Europa. *Palaeohistoria* 33/34, pp. 141-153.

Drenth, E. & J.R. Beuker, 2000. De import van Franse tertiaire vuursteen in Drenthe. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 117, pp. 114-124.

Felder, W.M., 1998. Overzicht van de prehistorische vuursteenexploitaties binnen het Krijtgebied tussen Aken-Heerlen-Luik-Maastricht en Tongeren. In: P.C.M. Rademakers (red.), *De prehistorische vuursteenmijnen van Ryckholt-St.Geertruid*. Maastricht, pp. 169-192.

Felder, W.M. & P.J. Felder, 1998. Geologie van de omgeving van het prehistorische mijnveld te Ryckholt-St. Geertruid. In: P.C.M. Rademakers (red.), *De prehistorische vuursteenmijnen van Ryckholt-St. Geertruid*. Maastricht, pp. 111-136.

Franzen, J.H.G., 1986. Simpelveld-Feuerstein: Ein neuer Feuersteintyp zur Beilherstellung. *Archäologische Informationen* 9 (1), pp. 61-67.